

ΤΑ ΣΥΜΦΩΝΙΚΑ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ

In this article we study the clusters of two and three consonants in Modern Greek. This study is restricted to uncompounded words (initial and medial positions). Syllabic boundaries are not taken into consideration. I am particularly interested in developments occurring in the boundaries between lexical and grammatical morphemes, especially in consonantal groups arising from the contact of the final consonant of a verbal root with the initial consonant of an inflectional ending or a suffix. Finally, I discuss the status of two kinds of consonant clusters, i.e. the so-called learned and popular from a synchronic point of view.

Το πρώτο στάδιο μιας φωνολογικής ανάλυσης είναι η αναζήτηση και αναγνώριση των φωνημάτων, δηλ. των μονάδων με διακριτική λειτουργία στο επίπεδο της έκφρασης, η συγκρότησή τους σε διακριτικά χαρακτηριστικά και οι πραγματώσεις τους (αλλόφωνα). Κατάληξη αυτής της ανάλυσης είναι ο καθορισμός ενός περιορισμένου αριθμού φωνημάτων που συγκροτούν το φωνολογικό σύστημα της γλώσσας.

Το επόμενο στάδιο είναι η εξέταση της λειτουργίας του φωνολογικού συστήματος, του τρόπου δηλ. με τον οποίο τα φωνήματα ασκούν τη διακριτική τους λειτουργία, όπου περιλαμβάνεται και η εξέταση του τρόπου με τον οποίο τα φωνήματα συνδυάζονται για την κατασκευή των σημαίνοντων της γλώσσας.

Καμιά γλώσσα δεν αξιοποιεί όλες τις δυνατότητες συνδυασμού των φωνημάτων της, πράγμα που θα σήμαινε ότι το κάθε φώνημα θα μπορούσε να συνδυαστεί με όλα τα άλλα σε όλες τις θέσεις και σε όλα τα περιβάλλοντα. Ο λόγος που αυτό δε γίνεται είναι ότι σε κάθε γλώσσα υπάρχουν περιορισμοί στη διαδοχή των φωνημάτων (sequential constraints).

Η ανάλυση των φωνηματικών συνδυασμών αποτελεί, επομένως, ουσιώδες τμήμα της φωνολογικής ανάλυσης μιας γλώσσας. Αποβλέπει στην επισήμανση των περιορισμών που διέπουν τους συνδυασμούς των φωνημάτων αυτής της γλώσσας και στη διατύπωση των συνδυαστικών κανόνων, οι οποίοι, όπως και στην περίπτωση των φωνημάτων, ισχύουν μόνο για τη συγκεκριμένη γλώσσα που εξετάζεται, αφού κάθε γλώσσα εκμεταλλεύεται διαφορετικά τις δυνατότητες συνδυασμού των φωνημάτων της (N.S. Troubetzkoy 1949, 269). Με την εξέταση αυτή διαπιστώνουμε τόσο την κατανομή των επιμέρους φωνημάτων, όσο και τη λειτουργική απόδοση (functional load) των φωνολογικών αντιθέσεων: η εμφάνιση ή όχι ενός φωνήματος πριν ή μετά από κάποιο άλλο μπορεί να οφείλεται σε ελλειπτική κατανομή ή σε ουδετεροποίηση κάποιας ή κάποιων φωνολογικών αντιθέσεων.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται μόνο οι συμφωνικοί συνδυασμοί της νέας ελληνικής. Ως πλαίσιο αυτής της εξέτασης λαμβάνεται η λέξη, απλή ή σύνθετη με συνδέσμος ή άλλα μόρια. Οι λέξεις που είναι σύνθετες από δύο απλές λέξεις (π.χ. φιλότιμος, ανθρωποφάγος) δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για το θέμα που μας απασχολεί, γιατί τα δύο συνθετικά μεταφέρουν και κατά τη νέα τους λειτουργία χωρίς τροποποιήσεις τους συμφωνικούς συνδυασμούς που παρουσιάζουν και όταν λειτουργούν ως απλές λέξεις. Αντίθετα, έχει ενδιαφέρον, όπως θα δούμε, να εξετάσουμε τι συμβαίνει στα όρια λεξικών και γραμματικών (αχώριστα μόρια, καταλήξεις) μορφημάτων.

Επειδή στόχος αυτής της ανάλυσης είναι να προβληθούν και να περιγραφούν οι γενικές τάσεις που ισχύουν στον τομέα αυτό της νέας ελληνικής, το υλικό στο οποίο βασίστηκε είναι εκείνο που δίνει ο Μ. Σετάτος στη μελέτη του *Φωνολογία της νέας ελληνικής* (1974, 39-44) και περιλαμβάνει όλα τα μαρτυρούμενα συμπλέγματα της νέας ελληνικής. Πρόκειται δηλ. για μια ανάλυση των συμφωνικών συμπλεγμάτων της ελληνικής γενικά, χωρίς αναφορά σε καμιά συγκεκριμένη χρήση ή επίπεδο ύφους. Έτσι, αναφέρονται π.χ. οι συνδυασμοί mp, nt, tf, tθ κτλ., πλάι στους ft, fk, ps και fθ, fx, fs ως υαρκτοί στη νέα ελληνική, χωρίς να γίνεται λόγος ούτε για την έκταση και τη συχνότητα της χρήσης τους, ούτε για τη χρησιμοποίηση ενδεχομένως ορισμένων από αυτούς σε ένα επίπεδο ύφους περισσότερο από άλλους. Αυτά όσον αφορά το γλωσσικό επίπεδο στα πλαίσια του οποίου γίνεται η εξέταση των συμπλεγμάτων.

Υπάρχει όμως και μια σειρά άλλων θεμάτων μεθοδολογικής φύσεως στα οποία πρέπει να τοποθετηθεί κανείς προκαταρκτικά. Θα θεωρήσουμε π.χ. τις ακολουθίες έρρινο + κλειστό σύμφωνο ως συμπλέγματα ή ως ενιαία φωνήματα;¹ Το ίδιο ερώτημα μπαίνει και για τα προστριβόμενα ts, dz. Θα περιλάβουμε, τέλος, στην εξέτασή μας και τις ξένες γλώσσες; Όσον αφορά τα δύο πρώτα, τα δέχομαι ως συμπλέγματα και εξετάζω όσα ο Σετάτος παραθέτει στη μελέτη που προανάφερα. Ως προς τις ξένες λέξεις είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς εκείνες που έχουν ενσωματωθεί και αφομοιωθεί από εκείνες που δεν έχουν (πβ. J. H. Greenberg 1978, 247). Εθεώρησα ξένες και δεν περιέλαβα στην ανάλυσή μου λέξεις που λήγουν σε συμφωνικό σύμπλεγμα ή σε σύμφωνο που κατά παράδοση είναι δεκτό ότι δε λήγουν οι λέξεις της ελληνικής.

Οι συμφωνικοί συνδυασμοί που εμφανίζει η νέα ελληνική μπορεί να απαρτίζονται από δύο, τρία ή τέσσερα σύμφωνα και εξετάζονται σε αρχική και εσωτερική θέση, αφού συμφωνικά συμπλέγματα σε τελική θέση δεν απαντούν στην ελληνική.

Κατά την εξέταση δεν παίρνονται υπόψη τα όρια συλλαβής. Παίρνονται όμως υπόψη τα όρια μορφημάτων, όπου παρατηρούνται ορισμένα αξιοσημείωτα φαινόμενα.

1. Το θέμα της φωνολογικής ερμηνείας των προρινικοποιημένων της νέας ελληνικής [mb], [nd], [ng] έχει απασχολήσει τους μελετητές (πβ. Μ. Σετάτος 1969, Efstathiadis 1974 κ.ά.) και οι προτεινόμενες ερμηνείες δίστανται. Όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω δεν έχει γίνει καμιά συστηματική έρευνα που θα μας έδινε σαφή εικόνα της προφοράς των προρινικοποιημένων ανάλογα με τους ομιλητές και με το επίπεδο γλωσσικής χρήσης και θα επέτρεπε να δοθεί σ' αυτά μια ασφαλής φωνολογική ερμηνεία. Η έρευνα αυτή θα συμπεριληφθεί σε μια ευρύτερη έρευνα για την προφορά της νέας ελληνικής που ήδη έχω αρχίσει.

Δισυμφωνικά συμπλέγματα

Στον πίνακα 1 που ακολουθεί δηλώνονται τα αρχικά και εσωτερικά δισυμφωνικά συμπλέγματα της νέας ελληνικής και στη συνέχεια για κάθε σύμπλεγμα, αρχίζοντας από το pt και τελειώνοντας με το rl, δίνεται και ένα παράδειγμα για την κάθε θέση στην οποία απαντά. Με + δηλώνονται τα αρχικά και με ○ τα εσωτερικά συμπλέγματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αρχικά και εσωτερικά δισυμφωνικά συμπλέγματα

	p	t	k	b	d	g	f	θ	x	v	δ	γ	s	z	m	n	l	r
p		⊕											⊕		⊕	⊕	⊕	
t								○	○				⊕		⊕	○	○	⊕
k	○	⊕						○	○	○	⊕	○	○	⊕	○	⊕	⊕	⊕
b																○	⊕	⊕
d														⊕			○	⊕
g										○	○	○		○			⊕	⊕
f	○	⊕	○					⊕	○					○		○	⊕	⊕
θ															○	⊕	⊕	⊕
x	○	⊕						⊕							○	⊕	⊕	⊕
v					○							⊕	⊕	○	○	○	⊕	⊕
δ															○			⊕
γ													⊕		○	⊕	⊕	⊕
s	⊕	⊕	⊕					⊕	⊕	⊕						+	⊕	
z										⊕	○	+			⊕	○	○	○
m	○	○		○			○			○					⊕			
n		○	○		○			○	○		○	○	○	○				○
l	○	○	○	○	○		○	○	○	○	○	○	○	○	○	○		
r	○	○	○	○	○		○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	

Παράδειγματα: ptixio, áptesta, psári, ópsimos; pnoi, ksipnima, pléno, óplo, prótos, lépra, fetfás, atθís, tsakizo, atsáli, tmima, atmós, fátni, átlandas, tria, pétra, ekpombi, kti-ma, akti, ekforá, ekθéto, ekxoró, kvánta, ékvasi, ékδosi, ekyimnázo, kséro, ekxiyó, ekzitisi, akmi, knimi, tsukniða, klino, eklisia, krio, ákri, ebnéo, bléksimo, eblokí, brostá, labri, dzá-ki, fradzóla, adlia, dropi, adrákla, egvoli, egðikisi, egýmnasi, égzema, glitsa, aglia, gre-mós, fagri, éfporos, ftáno, afti, péfko, fθónos, áfθonos, efxi, káfsima, dáfni, flóya, tiflós, fráxtis, afrós, arithmós; θnitós, eθnikós, θlipsi, aθlitis, θrónos, kolimbiθtra, tsaxpiniá, xtízo, pixtós, xθes, axθofóros, exmi, xnyði, téxni, xlói, xoxlázoz, xronos, oxrós, sevdás, vdéla, év-δomos, vyázo, avgó, évzonos, θávma, érevna, vlépo, avlí, vréxo, távros, káδmos, δrómos, adrós, γdérho, amiγdalo, táyma, γnómi, aynós, γlistró, éyli, γráfzo, áyrios, spiti, despótis, skávo, vrisko, stino, ánostos, sfázo, asfália, sθénos, misθós, sxima, ésxos, snobizmós, slávos, islamizmós, zvino, azvéstis, ðiizðisi, zyurós, zmiyo, ázma, prozyiysi, prózlipsi, izroi, pámpa, pémtos, émboros, emfánisi, emvadón, xamsini, mnima, skamni, ménta, bán-kos, kendó, angónas, ksanthós, ánxos, skándalo, ényamos, énsimo, énzimo, énrinos, elpi-ða, valtós, élkos, albánis, kalderimi, alfíós, malθakós, alximia, xalvás, tipáldos, isxialyia,

álsos, álma, stélno, arpázo, xórta, várka, ágarbos, berdés, orfanós, órthios, arxí, várvaros, kardíá, arýá, arsvívaristas, ormó, perno, murlós.

Α. Αρχικά δυσμφωνικά συμπλέγματα

Όπως προκύπτει από την παρατήρηση του πίνακα 1, μαρτυρούνται 53² αρχικά δυσμφωνικά συμπλέγματα, τα οποία, ανάλογα με το ποια σύμφωνα τα συγκροτούν, μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: 1) αυτά που απαρτίζονται από δύο φρακτικά (obstruents) σύμφωνα, 2) αυτά που απαρτίζονται από ένα φρακτικό και ένα ένηχο (sonorant) και 3) αυτά που απαρτίζονται από δύο ένηχα. Θα εξετάσουμε λοιπόν ξεχωριστά καθεμιά από αυτές τις κατηγορίες.

1. Φρακτικό + φρακτικό

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει 22 συμπλέγματα (βλ. πίνακα 1), τα οποία, ανάλογα με το είδος των φρακτικών που τα συγκροτούν, μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: α) τα συμπλέγματα που απαρτίζονται από δύο κλειστά (stops) σύμφωνα, β) αυτά που απαρτίζονται από ένα κλειστό και ένα τριβόμενο και γ) αυτά που απαρτίζονται από δύο τριβόμενα.

Τα συμπλέγματα της κατηγορίας α είναι δύο όλα κι όλα. Αυτό σημαίνει ότι είναι δύσκολος ο συνδυασμός των κλειστών μεταξύ τους. Η δυνατότητα μάλιστα συνδυασμού των κλειστών περιορίζεται μόνο στα άηχα, αποκλεισμένων των ηχηρών. Τα δύο αρχικά συμπλέγματα κλειστών άηχων που μαρτυρούνται προκύπτουν από το συνδυασ-

2. Ο Γ. Χ. Σακελλαριάδης δημοσίευσε στο περιοδικό *Γλώσσα* τ. 10 (χειμώνας '86) σ. 9-18 μελέτη με τίτλο «Συμφωνικά συμπλέγματα στην αρχή των λέξεων της δημοτικής». Στη σημ. 45 (σ. 18) αναγγέλλει ότι σε προσεχή μελέτη του θα ασχοληθεί και «με τα συμφωνικά συμπλέγματα στο μέσο των λέξεων». Είναι φανερό ότι η παραπάνω μελέτη συμπίπτει θεματικά με το μέρος της παρούσας μελέτης μου που διαπραγματεύεται τα αρχικά συμφωνικά συμπλέγματα. Ωστόσο η προσέγγιση του θέματος είναι διαφορετική στις δύο μελέτες. Ο Γ. Σακελλαριάδης περιορίζεται σε μια απαρίθμηση του τύπου: «Ο αρχικός φθόγγος γ μπορεί ν' ακολουθείται από τα σύμφωνα λ, γ, η και δ». Και κάθε τέτοια διατύπωση την τυποποιεί σε κανόνα, όπως

$$\llbracket +\text{συμφων.} \rrbracket \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \lambda \\ \gamma \\ \eta \\ \delta \end{array} \right\} / \neq \gamma \rightarrow \text{(σ. 13)}$$

Αυτού του είδους όμως η απαριθμητική αναφορά του ποιο σύμφωνο πάει με ποιο δε μας διαφωτίζει ως προς τη δομή των συμφωνικών συμπλεγμάτων. Η εικόνα αυτής της δομής προκύπτει από την εξέταση των δυνατοτήτων συνδυασμού ή αλληλοαποκλεισμού των διάφορων κατηγοριών συμφώνων ως προς τον τρόπο και τόπο άρθρωσης, πράγμα που επιχειρώ στην παρούσα μελέτη.

Ο Γ. Σακελλαριάδης παραθέτει 55 αρχικά συμπλέγματα έναντι των 53 δικών μου, γιατί έχει επιπλέον τα δη, φκ και zb, ενώ δεν περιλαμβάνει στα αρχικά το χθ. Εξάλλου έχει γν, zl και zn αντί των δικών μου kv, sl και sn αντίστοιχα.

σμό των δύο ακραίων συμφώνων της σειράς των άηχων p και k με το μεσαίο t: ήτοι pt και kt.

Οι συνδυασμοί μεταξύ κλειστών και τριβόμενων (κατηγορία β) είναι επίσης δύσκολοι. Εμφανίζονται αυξημένοι (10) έναντι των προηγούμενων, χάρη στην ευχέρεια του s να σχηματίζει συνδυασμούς με τα τρία άηχα κλειστά, όπου μπορεί να είναι το α' ή το β' μέλος του συμπλέγματος. Τα αρχικά δισυμφωνικά συμπλέγματα που αποτελούνται από ένα κλειστό και ένα τριβόμενο, πλην του s, είναι μόνο τρία: τα ft, xt και dz. Μαρτυρείται και ο συνδυασμός kv από άηχο κλειστό και ηχηρό τριβόμενο, αλλά μόνο σε μια λέξη κνάvτα (κβάντα) που κι αυτή είναι ξένη και δεν ανήκει στο κοινό λεξιλόγιο· επομένως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η συνδυαστική αυτή δυνατότητα δε δηλώνει ούτε καν μια τάση στη νέα ελληνική.

Οι συνδυασμοί δύο τριβόμενων (κατηγορία γ) σε αρχική θέση είναι αριθμητικά όσοι και της προηγούμενης κατηγορίας (10), αλλά εμφανίζουν μεγαλύτερη ποικιλία ως προς τα σύμφωνα που τους απαρτίζουν (ft, xθ, sf, sθ, sx, vδ, vy, γδ, zv, zy). Τα θ και δ εμφανίζονται πάντα ως β' μέλη του συμπλέγματος. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα συμπλέγματα με δύο κλειστά, στην περίπτωση των τριβόμενων συνδυάζονται και τα ηχηρά μεταξύ τους.

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι στα αρχικά συμπλέγματα δύο φρακτικών συμφώνων είναι δυνατός ο συνδυασμός μεταξύ συμφώνων της ίδιας σειράς (série), όχι όμως και της ίδιας τάξης (ordre). Η αντίθεση άηχο ~ ηχηρό ουδετεροποιείται, αφού τα σύμφωνα ενός συμπλέγματος μπορεί να είναι μόνο άηχα ή μόνο ηχηρά.

2. Φρακτικό + ένηχο

Στα συμπλέγματα αυτής της κατηγορίας (30 συνολικά) το ένηχο είναι πάντα το β' μέλος (βλ. πίνακα 1). Δεν υπάρχει δηλ. λέξη ελληνική που να αρχίζει από ένα ένηχο το οποίο να ακολουθείται από ένα φρακτικό σύμφωνο. Από τα ένηχα το m έχει τη μικρότερη δυνατότητα συνδυασμού με προηγούμενο φρακτικό· συνδυάζεται μόνο με το t (tmíma) και με το z (zmpinos). Ακολουθεί το n, το οποίο συνδυάζεται με έξι φρακτικά (p, k, θ, x, γ και s). Το l συνδυάζεται με όλα, εκτός από τα t, d, δ και z. Τέλος το r δε συνδυάζεται μόνο με τα δύο συριστικά. Από τις δύο, λοιπόν, κατηγορίες των ένηχων, έρρινα και υγρά, η δεύτερη έχει τη μεγαλύτερη δυνατότητα συνδυασμού με τα φρακτικά, ενώ η πρώτη έχει περιορισμένη δυνατότητα και αυτή μόνο στο n.

Από τα φρακτικά τώρα, το μικρότερο δείκτη ως προς τη δυνατότητα συνδυασμού με ένηχα παρουσιάζουν τα d, δ και z. Ακολουθούν τα t, b, g, f, v και s, ενώ το μεγαλύτερο δείκτη εμφανίζουν τα p, k, θ, x και γ. Κατά κατηγορίες τόπου άρθρωσης πρώτα έρχονται τα υπερωικά, ακολουθούν τα χειλικά και τελευταία τα οδοντικά. Το av το φρακτικό είναι άηχο ή ηχηρό δε φαίνεται να επηρεάζει τη δυνατότητα συνδυασμού του με τα ένηχα. Εξαιρέση αποτελούν τα συριστικά, όπου έχουμε z πριν από m και s πριν από n και l. Φαίνεται ότι η αντίθεση s ~ z ουδετεροποιείται πριν από m, εις όφελος του z, και πριν από n και l, εις όφελος του s. Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι το s πριν από n εμφανίζεται μόνο στη λέξη σνομπ και στα παράγωγά της, ενώ πριν από l μόνο στη λέξη σλάβος και στα παράγωγά της. Πρέπει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι η προφορά με s πριν από τα n και l δεν είναι καθολική· ακούγεται και z, ιδίως στη νότια Ελλάδα.

3. Ένηχο + ένηχο

Το μοναδικό αρχικό σύμπλεγμα από δύο ένηχα είναι το mn.

B. Εσωτερικά δισυμφωνικά συμπλέγματα

Όπως προκύπτει από την παρατήρηση του πίνακα 1 ο αριθμός των εσωτερικών δισυμφωνικών συμπλεγμάτων (δηλώνονται με ○) υπερβαίνει κατά πολύ τον αριθμό των αρχικών: 132 έναντι 53. Παρατηρούμε επίσης ότι όλα τα αρχικά συμπλέγματα, πλην του sn και του zy, εμφανίζονται και σε εσωτερική θέση. Εφαρμόζοντας και εδώ το ίδιο κριτήριο, παίρνοντας δηλ. υπόψη το είδος των συμφώνων που συγκροτούν τα συμπλέγματα, χωρίζουμε και τα εσωτερικά συμπλέγματα σε τρεις κατηγορίες: 1) συμπλέγματα δύο φρακτικών, 2) φρακτικού και ένηχου και 3) δύο ένηχων.

1. Φρακτικό + φρακτικό

α. Κλειστό + κλειστό. Και σε εσωτερική θέση είναι δύσκολος ο συνδυασμός δύο κλειστών συμφώνων. Μαρτυρούνται μόνο οι συνδυασμοί pt, kt και kp, ο οποίος απαντά μόνο στα όρια μορφημάτων (πβ. εκπομπή). Κατά τα άλλα ισχύουν οι ίδιοι περιορισμοί που αναφέραμε και για τους αντίστοιχους αρχικούς.

β. Κλειστό + τριβόμενο. Οι σύνδυασμοί κλειστού και τριβόμενου είναι οι πολυπληθέστεροι της κατηγορίας τους (26). Από αυτούς οι περισσότεροι (17) έχουν ως α' μέλος ένα κλειστό σύμφωνο, ενώ οι συνδυασμοί με α' μέλος τριβόμενο είναι οι λιγότεροι (9). Ως προς τους πρώτους παρατηρούμε τα εξής: Ως α' μέλος έχουμε πάντοτε p, t ή k και ως β' μέλος όλα τα τριβόμενα. Εκτός από τους ps, ts, dz και ks, οι υπόλοιποι (πλην του tθ, που είναι σπανιότατος, και του tf που απαντά μόνο στην τούρκικη λέξη *φειφάς*) έχουν ως α' μέλος το k και εμφανίζονται αποκλειστικά στις σύνθετες λέξεις των οποίων το πρώτο συνθετικό είναι το αχώριστο μόριο εκ⁻³. Σ' αυτή και μόνο την περίπτωση μπορεί το β' μέλος του συνδυασμού να είναι ένα ηχηρό τριβόμενο, οπότε το k είναι δυνατό και να ηχηροποιείται σε g. Φαίνεται ότι οι Έλληνες ομιλητές διαφοροποιούνται ως προς το αν ηχηροποιούν ή όχι αυτό το k πριν από ηχηρό τριβόμενο (πβ. *έkdosi* και *έgdosi*, *ekvolí* και *egvolí* κτλ.). Για να καθοριστούν η έκταση και τα όρια αυτής της διαφοροποίησης και να καθοριστούν οι παράγοντες που την προκαλούν χρειάζεται έρευνα. Πάντως όσοι το ηχηροποιούν ακολουθούν το γενικό κανόνα της ελληνικής, σύμφωνα με τον οποίο σε ένα σύμπλεγμα από δύο φρακτικά σύμφωνα το πρώτο αφομοιώνεται ως προς την ηχηρότητα από το δεύτερο.

Στους συνδυασμούς που το α' μέλος είναι τριβόμενο, αυτό μπορεί να είναι το f, το x ή το s, ενώ το β' μέλος ένα άηχο κλειστό. Από αυτούς τους συνδυασμούς μόνο ο fr εμφανίζεται αποκλειστικά σε όρια μορφημάτων (πβ. *έfros*). Πρόκειται για συνδυασμούς μόνο άηχων συμφώνων. Ο μοναδικός συνδυασμός ηχηρού τριβόμενου με ηχηρό κλειστό είναι ο vd στην τούρκικη λέξη *sevdás*. Στους συνδυασμούς αυτού του είδους έχουμε να κάνουμε με ουδετεροποίηση της αντίθεσης της ηχηρότητας:

3. Για τα αχώριστα μόρια υιοθετώ όσα λέει ο Μ. Τριανταφυλλίδης (1941, 142-146).

γ. *Τριβόμενο + τριβόμενο*. Τα σύμφωνα που απαρτίζουν αυτούς τους συνδυασμούς είναι ή άηχα και τα δύο ή ηχηρά. Ως β' μέλη εμφανίζονται όλα τα τριβόμενα, ενώ ως α' μέλη δεν εμφανίζονται τα οδοντικά. Οι συνδυασμοί με α' μέλος χειλικό ή συριστικό επιδέχονται ως β' μέλος τριβόμενο όλων των άλλων τόπων άρθρωσης (εκτός από το z που δεν επιδέχεται γ), ενώ οι συνδυασμοί με α' μέλος υπερωικό επιδέχονται ως β' μέλος μόνο οδοντικό τριβόμενο (απαντούν μόνο οι χθ και γδ).

Είναι αξιοσημείωτη η αντιστοιχία ανάμεσα στους συνδυασμούς με άηχα τριβόμενα και στους συνδυασμούς με ηχηρά τριβόμενα: τα δύο τριβόμενα του συνδυασμού των ηχηρών είναι τα ηχηρά αντίστοιχα των τριβόμενων που απαρτίζουν το συνδυασμό των άηχων. Έτσι έχουμε τις εξής αντιστοιχίες:

fθ	←→	vδ	sf	←→	zv
fs	←→	vz	sθ	←→	zδ
fx	←→	vγ	xθ	←→	γδ
			sx	←→	—

με μόνη κενή τη θέση του ηχηρού συνδυασμού (zy) που αντιστοιχεί στον άηχο sx, αν και δεν είναι άγνωστος στη γλώσσα, γιατί απαντά σε αρχική θέση (πβ. *zyγός*). Οι συνδυασμοί vz και zd απαντούν μόνο σε όρια μορφημάτων.

Γενικές παρατηρήσεις για τα συμπλέγματα δύο φρακτικών συμφώνων σε εσωτερική θέση:

α. Αν εξαιρέσουμε τα συμπλέγματα (15) που απαντούν αποκλειστικά στα όρια μορφημάτων και είναι αιτιώδης η δημιουργία τους (αναγκαστική συνεύρεση τελικού με αρχικό σύμφωνο) και τους tf και vd που ο καθένας απαντά σε μια τούρκικη λέξη, από τους 42 συνολικά συνδυασμούς αυτού του είδους απομένουν 25 που απαντούν στα πλαίσια μιας απλής (όχι σύνθετης) ελληνικής λέξης.

β. Από αυτούς τους 25 μόνο δύο (pt, kt) απαρτίζονται από κλειστά σύμφωνα, έντεκα από δύο τριβόμενα και δώδεκα από κλειστό και τριβόμενο.

γ. Από αυτούς που απαντούν μόνο στα όρια μορφημάτων, οι περισσότεροι έχουν ως α' μέλος το k ή το g.

δ. Σε όλους τους συνδυασμούς ουδετεροποιείται η αντίθεση της ηχηρότητας των συμφώνων, αφού είναι και τα δύο άηχα ή και τα δύο ηχηρά.

2. Φρακτικό + ένηχο

Τα συμπλέγματα αυτής της κατηγορίας είναι τα πολυπληθέστερα (83 έναντι 42 της προηγούμενης κατηγορίας). Μπορούμε να τα χωρίσουμε σε δύο υποκατηγορίες, ανάλογα με το αν το φρακτικό είναι το α' ή το β' μέλος του συμπλέγματος.

α. *Φρακτικό ως α' μέλος*. Η κατανομή των φρακτικών συμπλεγμάτων πριν από ένηχο είναι διαφορετική, ανάλογα με το αν το φρακτικό είναι κλειστό ή τριβόμενο. Έτσι, έχουμε πλήρες το σύστημα των κλειστών πριν από τα υγρά l και r, ενώ πριν από η δεν απαντούν τα d και g και πριν από η δεν απαντά το p και όλα τα ηχηρά κλειστά. Την πληρέστερη κατανομή έχουν τα t και k και την ελλιπέστερη τα d και g. Όσον αφορά τα τριβόμενα, τα θ, x, v, γ και z εμφανίζονται πριν από όλα τα ένηχα. Το δ δεν απαντά πριν από η και l. Το s απαντά μόνο πριν από l και μόνο σε ορισμένες λέξεις, όπως *islamizμός*,

tsexoslovakia κτλ., χωρίς η προφορά αυτή να είναι καθολική. Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι πριν από ένηχο η αντίθεση $s \sim z$ ουδετεροποιείται εις όφελος του z . Πριν από m δεν απαντά το f , αλλά έχουμε πάντα v . Ουδετεροποιείται δηλ. η αντίθεση $f \sim v$ σ' αυτό το περιβάλλον. Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ η αντίθεση $f \sim v$ λειτουργεί πριν από τα ένηχα n , l και r (πβ. *dáfnī, tíflōs, aftrōs* ~ *érevna, avlí, tánros*), παύει να λειτουργεί στα όρια σύνθετων λέξεων με πρώτο συνθετικό το αχώριστο μόριο *ev-* και δεύτερο μια λέξη που αρχίζει με ένα από τα ενλόγω ένηχα. Σ' αυτή την περίπτωση το αχώριστο μόριο έχει πάντοτε τη μορφή *ev-* (πβ. *évnīa, evlogía, évrostos*).

β. Ένηχο ως *α'* μέλος. Το m ως *α'* μέλος δεν επιδέχεται παρά πολύ περιορισμένο αριθμό φρακτικών ως *β'* μέλος και συγκεκριμένα τα i , b , f και v . Βρίσκουμε και τα p και s , αλλά σε σπανιότατες και ξένες λέξεις (πβ. *ráptra, xamsínī*).

Το n ως *α'* μέλος επιδέχεται ως *β'* μέλος όλα τα άλλα φρακτικά εκτός από τα χειλικά. Τα συμπλέγματα ny , ns και nz απαντούν μόνο στα όρια σύνθετων λέξεων με *α'* συνθετικό το αχώριστο μόριο *ev-* (πβ. *sinigraféas, énsīma, énzīma*) και τα δύο τελευταία και σε ξένες λέξεις (πβ. *konsérva, kanzaplást*).

Οι συνδυασμοί πάντως έρρινου και κλειστού φρακτικού συμφώνου στη νέα ελληνική θέτουν ένα πρόβλημα φωνολογικής ερμηνείας (βλ. σημ. 1).

Μετά από τα υγρά l και r είναι ανεκτά όλα τα φρακτικά εκτός από τα g και z .

Γενικά παρατηρούμε ότι από τα ένηχα τα l και r , είτε ως *α'* είτε ως *β'* μέλη ενός εσωτερικού δισυμφωνικού συνδυασμού, συνδυάζονται με όλα σχεδόν τα φρακτικά σύμφωνα.

3. Ένηχο + ένηχο

Οι συνδυασμοί μεταξύ ένηχων είναι πολύ περιορισμένοι (7), αν και με σημαντικά πλουσιότερη εκπροσώπηση απ' ό,τι σε αρχική θέση. Υπάρχει η τάση τα έρρινα να εμφανίζονται ως *β'* μέλη.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εξετάσουμε τι συμβαίνει στα όρια λεξικών μορφημάτων και κλιτικών ή παραγωγικών καταλήξεων. Η περιοχή που προσφέρεται για μια τέτοια εξέταση είναι εκείνη του ρήματος. Πρόκειται συγκεκριμένα για την εξέταση των συνδυασμών που προκύπτουν από τη συνάντηση του τελικού συμφώνου ενός συμφωνόληκτου ρήματος με το αρχικό σύμφωνο μιας κλιτικής ή παραγωγικής κατάληξης. Αυτά που θα δούμε ότι ισχύουν για τους ρηματικούς τύπους, ισχύουν και για τους ονοματικούς που σχηματίζονται από τα ίδια ρηματικά θέματα. Κατά την εξέταση αυτή θα θιγούν και μορφοφωολογικά, όπως συνηθίζεται να ονομάζονται, θέματα, σε καμιά όμως περίπτωση δε θα πρόκειται για πλήρη μορφοφωολογική ανάλυση, που άλλωστε δεν είναι ο στόχος αυτής της μελέτης.

Όπως είναι γνωστό (Τριανταφυλλίδης 1941, 345-46, Μπαμπινιώτης 1972, 236-37, 248) τα ρήματα της νέας ελληνικής χωρίζονται σε συμφωνόληκτα και σε φωνηεντόληκτα. Τα συμφωνόληκτα που μας ενδιαφέρουν υποκατηγοριοποιούνται σε χειλικόληκτα, οδοντικόληκτα, συριστικόληκτα και υπερωικόληκτα, ανάλογα με την κατηγορία συμφώνων στην οποία ανήκει το τελικό σύμφωνο του θέματός τους.

Στον πίνακα 2 δίνονται οι τύποι του ενεργητικού ενεστώτα, του ενεργητικού αορίστου, των παράγωγων ουσιαστικών σε *-sí* ή *-simo*, του παθητικού αορίστου, του ρηματι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συμφωνικά συμπλέγματα στα όρια συμφωνόληκτων ρηματικών θεμάτων και κλιτικών ή παραγωγικών καταλήξεων

	Ενεργ. αόρ., ουσιαστ. κατάλ.: -sa, -si, -simo	Παθ. αόριστος κατάλ.: -tika, -thika	Ρηματ. επιθ. -tos, -teos, -tikos	Παθ. μετ., ουσιαστ. -menos, -ma, -mos
p	ps	ft ή/και fθ	pt	—
b	ps	fθ	pt	—
f	ps	ft	ft ή/και pt	—
v				
v (-ευω)	ps ή/και fs	ft ή/και fθ	ft	vm ή —
t	ks	xt ή/και xθ	xt ή/και kt	γm
θ	—	st ή/και sθ	st	zm
z	ks ή —	xt ή/και xθ, st ή/και sθ	xt, st	γm, zm
s	ks	xt ή/και xθ	xt ή/και kt	γm
k	ks	xt ή/και xθ	xt ή/και kt	γm
g	ks	xt ή/και xθ	xt ή/και kt	γm
x	ks	xt ή/και xθ	xt ή/και kt	γm
γ	ks	xt ή/και xθ	xt ή/και kt	γm

κού επιθέτου και της παθητικής μετοχής συμφωνόληκτων ρημάτων από όλες τις κατηγορίες που αναφέραμε. Όπου υπάρχει παύλα (—) στον πίνακα σημαίνει ότι δεν απαντά ο σχετικός τύπος του συγκεκριμένου ρήματος ή ότι ο τύπος που απαντά δεν εμφανίζει σύμπλεγμα.

Τα αρχικά σύμφωνα των καταλήξεων με τα οποία συνάπτεται ο χαρακτήρας του ρηματικού θέματος κατά το σχηματισμό των τύπων που αναφέραμε είναι: *s* για τον ενεργητικό αόριστο και για το παράγωγο ουσιαστικό, *t* (ή *θ*) για τον παθητικό αόριστο, *t* επίσης για το ρηματικό επίθετο και *m* για την παθητική μετοχή.

Ο πίνακας 3 δείχνει τα συμπλέγματα που προκύπτουν και τις μετατροπές που υφίσταται ο συμφωνικός χαρακτήρας του θέματος κατά το συνδυασμό του με τα διάφορα σύμφωνα των καταλήξεων.

Από την παρατήρηση των πινάκων 2 και 3 διαπιστώνουμε τα εξής:

Α. Αν ο χαρακτήρας του ενεστωτικού θέματος είναι ένα χειλικό σύμφωνο, αυτό παραμένει χειλικό πριν από το σύμφωνο της κατάληξης, αλλά με τις εξής τροποποιήσεις:

1. Πριν από κατάληξη που αρχίζει με *s* (-*sa*, -*si*, -*simo*) εμφανίζεται το χειλικό *p*, όποιο κι αν είναι το χειλικό του θέματος. Στην περίπτωση όμως των ρημάτων με χαρακτήρα *v* και των οποίων η κατάληξη ορθογραφείται -*εω* το χειλικό σύμφωνο που εμφανίζεται πριν από το *s* της κατάληξης -*σα* του ενεργητικού αορίστου μπορεί να είναι το *p* ή το *f* (πβ. *dúlepsa*, *látrefsa* αλλά και *látrefsa*)⁴, ενώ πριν από το *s* των καταλήξεων -*ση* και -*σιμο* είναι το *f* (πβ. *latréfsimos*, *páfsi*)⁵.

2. Πριν από κατάληξη που αρχίζει με *t* (-*tika*, -*tos*, -*tikos*) εμφανίζεται το χειλικό τριβόμενο *f*. Έχουμε όμως ορισμένες επιμέρους διαφοροποιήσεις: α) τα ρήματα με χαρακτήρα *v* που η κατάληξή τους ορθογραφείται -*εω* και τα ρήματα με χαρακτήρα *p* μπορεί να σχηματίζουν τον παθητικό αόριστο με την κατάληξη -*θικα* παράλληλα με την κατάληξη -*tika* (πβ. *kidéftike* και *kidéftike*, *kalíftika* και *kalíftika*). Προκύπτουν έτσι τα συμπλέγματα *fθ* και *ft* που χρησιμοποιούνται παράλληλα, το χειλικό όμως είναι πάντα το *f*. β) τα ρηματικά επίθετα των ρημάτων που η κατάληξή τους ορθογραφείται -*εω* εμφανίζουν αποκλειστικά το σύμπλεγμα *ft*. Τα άλλα χειλικόληκτα σχηματίζουν ρηματικά επίθετα που μπορεί να εμφανίζουν και το σύμπλεγμα *pt* παράλληλα με το *ft* (πβ. *γφartós* και *γφaftós*), ή από τα παράγωγά τους άλλα να εμφανίζουν *ft* και άλλα *pt* (πβ. *kriftó* αλλά *kripti*, *kofterós* αλλά *koptiki*, *áskaftos* αλλά *skaptiká mixanimata*).

3. Πριν από κατάληξη που αρχίζει με *m*, το χειλικό του θέματος χάνεται. Ο χαρακτήρας *v* όμως μερικών ρημάτων σε -*εω* διατηρείται πριν από *m* (πβ. *ekredeménos*).

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση των χειλικόληκτων με χαρακτήρα (m)b. Πρόκειται για δύο μόνο ρήματα: τα *lá(m)bo*, *ré(m)bo* και τα σύνθετά τους. Το αξιοπαρατήρητο εδώ είναι ότι στον αόριστο και στα παράγωγα το (m)b του ενεστώτα, είτε προφέρεται είτε όχι προρονικοποιημένο, αναλύεται σε *mp* (πβ. *élampse*, *lámpsi*, *parémpse*, *paráempti-*

4. Η διπλή αυτή δυνατότητα δεν ισχύει για όλα τα ρήματα αυτής της κατηγορίας. Έτσι, από τη μια μεριά λέμε μόνο *vólepsa*, *máγepsa* κι από την άλλη μόνο *dimefsa*, *thópefsa*.

5. Υπάρχει η τάση να συμμορφώνονται και αυτά τα ουσιαστικά προς εκείνα των άλλων χειλικόληκτων και να εμφανίζουν το σύμπλεγμα *ps*, όπως προκύπτει από τύπους που ακούμε στη γλώσσα των παιδιών όπως *yépsi*, ή από λαϊκούς τύπους όπως *dúlepsa*.

κό *vúlenma*). Ίσως αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως μια ισχυρή ένδειξη υπέρ της διφωνηματικής ερμηνείας των κλειστών ηχηρών προρινικοποιημένων συμφωνικών αρθρώσεων.

Στην περίπτωση, λοιπόν, των χειλικόληκτων οι μεταβολές που γίνονται στα σύμφωνα επηρεάζουν μόνο τον τρόπο άρθρωσής τους και συγκεκριμένα την ηχηρότητα και την κλειστότητα. Όσον αφορά το πρώτο χαρακτηριστικό, το χειλικό του θέματος, άηχο ή ηχηρό, θα γίνει άηχο πριν από *s* και *t*. Και αυτό γιατί τα σύμφωνα-μέλη ενός δισημφωνικού συμπλέγματος της ελληνικής είναι ίδια ως προς την ηχηρότητα. Και επειδή το αν τα σύμφωνα ενός συμπλέγματος θα είναι άηχα ή ηχηρά προσδιορίζεται από το δεύτερο σύμφωνο αυτού του συμπλέγματος, στην περίπτωσή μας τα *s* και *t* είναι εκείνα που επιβάλλουν τον άηχο χαρακτήρα τους και στο χειλικό του θέματος. Πβ. τη διατήρηση της ηχηρότητας του *v* στο *vm* του *ekređenmēnos* λόγω της ηχηρότητας του *m*.

Όσον αφορά το δεύτερο χαρακτηριστικό, δηλ. την κλειστότητα, φαίνεται να υπάρχει μια κυρίαρχη τάση, σύμφωνα με την οποία το χειλικό πριν από *s* είναι το (άηχο) κλειστό *p*, ενώ πριν από *t* το (άηχο) τριβόμενο *f*. Κι αυτό, σύμφωνα με μια γενικότερη τάση στη γλώσσα να αποφεύγεται ο συνδυασμός δύο άηχων κλειστών ή δύο άηχων τριβόμενων και να προτιμάται ο συνδυασμός κλειστών και τριβόμενων άηχων. Όπως είπαμε όμως πρόκειται για τάση και όχι για απαράβατο κανόνα, όπως στην περίπτωση της ηχηρότητας. Γι' αυτό και, όπως είδαμε, παράλληλα με τα συμπλέγματα *ps* και *ft* εμφανίζονται και τα *fs*, *ft* και *pt*.

Β. Αν ο χαρακτήρας του ενεστωτικού θέματος είναι *t*, *s* ή ένα υπερωικό σύμφωνο, αυτό γίνεται υπερωικό κατά το συνδυασμό του με το σύμφωνο της κατάληξης. Συγκεκριμένα γίνεται *k* πριν από *s*, *x* πριν από το *t* ή (ενδεχομένως) το *θ* της κατάληξης του παθητικού αορίστου, *x* ή/και *k* πριν από το *t* της κατάληξης του ρηματικού επιθέτου, *γ* πριν από *m*.

Γ. Αν ο χαρακτήρας του ενεστωτικού θέματος είναι *θ*, αυτό χάνεται πριν από *s*, ενώ γίνεται *s* πριν από *t* (ή *θ*) και *z* πριν από *m*.

Τα ρήματα των οποίων το ενεστωτικό θέμα έχει χαρακτήρα *z* διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Η μία, που είναι η πολυπληθέστερη, περιλαμβάνει ρήματα όπου το *z* έχει την ίδια ακριβώς συμπεριφορά με το *θ* της προηγούμενης περίπτωσης (π.χ. *αγοράζο*, *μιγάζο* κτλ.). Στα ρήματα της δεύτερης κατηγορίας, που είναι και τα λιγότερα, το *z* γίνεται υπερωικό και υπόκειται στους περιορισμούς που είδαμε ότι ισχύουν για τα υπερωικόληκτα (π.χ. *ρέζο*, *σφάζο* κτλ.).

Στις περιπτώσεις Β και Γ οι μεταβολές που γίνονται στα σύμφωνα επηρεάζουν και τον τρόπο και τον τόπο άρθρωσης.

Όσον αφορά τον τρόπο άρθρωσης οι μεταβολές επηρεάζουν τα σύμφωνα, όπως και στην περίπτωση Α, ως προς την ηχηρότητα και ως προς την κλειστότητα. Ως προς την ηχηρότητα οι τροποποιήσεις επηρεάζουν όλα τα σύμφωνα χωρίς εξαίρεση, με τρόπο που τα συμπλέγματα που προκύπτουν να αποτελούνται ή από δύο άηχα ή από δύο ηχηρά σύμφωνα (π.χ. *ks*, *xt*, *γm*). Το αν θα είναι άηχα ή ηχηρά προσδιορίζεται από την ποιότητα του δεύτερου συμφώνου του συμπλέγματος. Ως προς την κλειστότητα, όποιο κι αν είναι το σύμφωνο του χαρακτήρα του θέματος⁶ γίνεται *k* πριν από *s*, *x* πριν από το *t* (ή

6. Εκτός από το *θ* και το *z* που συμπεριφέρεται όπως το *θ*, τα οποία δεν τροποποιούνται ως προς την κλειστότητα, αλλά παραμένουν τριβόμενα και στα συμπλέγματα. Πβ. *st* (ή/και *sθ*), *zm*.

το θ) της κατάληξης του παθητικού αορίστου και γ πριν από m. Πριν από το t του ρηματικού επιθέτου όμως είναι δυνατό κατά περίπτωση να εμφανίζεται τόσο το κλειστό υπερωικό k, όσο και το τριβόμενο x, με συνέπεια να είναι δυνατός ο σχηματισμός δύο συμπλεγμάτων: kt και xt, τα οποία είτε μπορεί να χρησιμοποιούνται παράλληλα στον ίδιο τύπο είτε να χρησιμοποιείται το ένα με αποκλεισμό του άλλου. Πβ. *adístaxtos* και *adístaktos*, *anixtós* και *aniktós*, *ánvrextos* αλλά μάλλον *ðakrínvrekτος*, *thelktikós* και όχι **thelxtikós*. Η τάση πάντως φαίνεται πως είναι να χρησιμοποιείται πιο πολύ το xt.

Όσον αφορά τον τόπο άρθρωσης, οι μεταβολές επηρεάζουν τα μη υπερωικά σύμφωνα και συγκεκριμένα: τα t, s και το z της δεύτερης κατηγορίας ρημάτων που είδαμε παραπάνω γίνονται υπερωικά. Το θ γίνεται συριστικό, ενώ το z που συμπεριφέρεται όπως το θ δε μεταβάλλει τόπο άρθρωσης.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι τα συμφωνικά συμπλέγματα που προκύπτουν από την επαφή ενός ρηματικού θέματος που λήγει σε φρακτικό σύμφωνο με μια κλιτική ή παραγωγική κατάληξη που αρχίζει με s, t (ή θ) και m είναι τα εξής, ανάλογα με το είδος του φρακτικού: α) ps ή/και fs, ft ή/και fθ, pt και pm αν το φρακτικό είναι χειλικό, β) st ή /και sθ, zm αν το φρακτικό είναι το οδοντικό θ ή το συριστικό z μιας μερίδας ρημάτων και γ) ks, xt ή/και xθ, kt, gm αν το φρακτικό είναι οδοντικό (πλην του θ), συριστικό (πλην του z μιας μερίδας ρημάτων) και υπερωικό.

Λόγια και λαϊκά συμπλέγματα

Συνηθίζεται να διακρίνονται τα συμφωνικά συμπλέγματα σε λόγια και λαϊκά (πβ. Μ. Τριανταφυλλίδης 1941, 84-87). Η διάκριση αυτή βασίζεται σε κατεξοχήν διαχρονικά κριτήρια. Λόγια χαρακτηρίζονται εκείνα που περιέχονται σε λέξεις που μπήκαν και χρησιμοποιούνται στη νεότερη γλώσσα μέσω της λόγιας παράδοσης, ενώ λαϊκά εκείνα που περιέχονται σε λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν αδιάκοπα στη γλώσσα και η προφορά τους παρακολούθησε την εξέλιξη της φωνητικής της γλώσσας. Είναι όμως φανερό ότι αυτά τα κριτήρια δεν μπορούν να εφαρμοστούν και να οδηγήσουν στη διατύπωση κανόνων που να λειτουργούν σε συγχρονικό επίπεδο. Ασφαλώς οι ομιλητές της σύγχρονης γλώσσας δεν προφέρουν τις λέξεις (συνεπώς και τα συμφωνικά συμπλέγματα που ενδεχομένως περιέχουν) με κριτήριο τη λόγια ή τη λαϊκή προέλευσή τους, γιατί απλούστατα δεν μπορούν να διαθέτουν τέτοια κριτήρια. Οι ομιλητές μαθαίνουν τη γλώσσα και την προφορά της ακούγοντάς την να χρησιμοποιείται, ή/και χρησιμοποιώντας την και οι ίδιοι, στις διάφορες περιστάσεις επικοινωνίας, οι οποίες προσδιορίζουν το γλωσσικό επίπεδο ύφους που θα χρησιμοποιηθεί.

Αν λοιπόν θέλουμε να βρούμε τι είναι εκείνο που διέπει τη χρησιμοποίηση των συμφωνικών συμπλεγμάτων (εφόσον βέβαια διαπιστώνεται μια διαφοροποιημένη χρήση) σε συγχρονικό επίπεδο, πρέπει να το αναζητήσουμε στη χρήση. Η απάντηση στο πολλαπλό ερώτημα πού, πότε, από ποιους και γιατί χρησιμοποιούνται θα μας εφοδιάσει με τα απαραίτητα στοιχεία για να προβούμε σε μια συστηματική περιγραφή τους. Η έρευνα της προφοράς της ελληνικής που ήδη έχω αρχίσει (πβ. σημ. 1) θα καλύψει και αυτό το θέμα. Προς το παρόν μπορούμε να δώσουμε μια γενική εικόνα του φαινομένου και να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις.

Είδαμε προηγουμένως κατά την εξέταση των συμπλεγμάτων που εμφανίζονται σε ορισμένους τύπους ή παράγωγα των συμφωνόληκτων ρημάτων ότι στον παθητικό αόρι-

στο π.χ. μπορεί να εμφανίζεται *fθ* ή *ft*, *sθ* ή *st* και στο ρηματικό επίθετο *pt* ή *ft*. Τα συμπλέγματα *fθ*, *sθ*, *pt* χαρακτηρίζονται συνήθως λόγια, ενώ τα *ft*, *st* λαϊκά. Είδαμε όμως ότι από τους ρηματικούς αυτούς τύπους άλλοι εμφανίζουν μόνο το λόγιο σύμπλεγμα, άλλοι μόνο το λαϊκό και άλλοι και τα δύο σε παράλληλη χρήση. Η εικόνα αυτή επεκτείνεται και στο υπόλοιπο λεξιλόγιο της νέας ελληνικής, όπου μερικές λέξεις προφέρονται μόνο με το λεγόμενο λαϊκό σύμπλεγμα και είναι το μεγάλο ποσοστό, άλλες προφέρονται μόνο με το λόγιο, π.χ. *ptixío*, *ptósi*, *yéfsi*, *páfsi*, *káfsima*, *éskos*, *efthía*, *afthonia*, *efxaristó* κτλ., άλλες χρησιμοποιούν παράλληλα και τα δύο, π.χ. *fthinós* και *fthinós*, *epotá* και *eftá*, *xthesinós* και *xtesinós*, *místhós* και *místós* κτλ., και άλλες, τέλος, εμφανίζουν το λόγιο ή το λαϊκό ανάλογα με το επίπεδο ύφους που χρησιμοποιείται, π.χ. *xítima/ktíma*, *óxtos/óxthi*, *xtinós/ktínos*, *éskisa* (το χαρτί)/*diéskisa* (το δρόμο), *efki/efxi*, *ftéksimo/ptézma* κτλ.

Όσον αφορά θέματα όπως η προτίμηση των *men* ή των *de*, η συχνότητα εμφάνισής τους στα διάφορα επίπεδα ύφους, η χρησιμοποίησή τους ως δεικτών του μορφωτικού και κοινωνικοπολιτικού status των ομιλητών, καθώς και κάποιες τάσεις επικράτησης της μιας κατηγορίας εις βάρος της άλλης, μόνο η έρευνα που προαναφέραμε θα επιτρέψει να τα διευκρινίσουμε.

Έχουμε, λοιπόν, από τη μια μεριά τη δυνατότητα ελεύθερης εναλλαγής στον ίδιο τύπο ή λέξη λόγων και λαϊκών συμπλεγμάτων και από την άλλη τύπους ή λέξεις όπου χρησιμοποιούνται είτε αποκλειστικά λόγια είτε αποκλειστικά λαϊκά συμπλέγματα, και αυτό σε όλα τα επίπεδα ύφους: η λέξη *ευχαριστώ* π.χ. που προφέρεται μόνο με το λόγιο σύμπλεγμα χρησιμοποιείται σε όλα τα επίπεδα ύφους. Στην περίπτωση όπου είναι δυνατή η χρησιμοποίηση και του λόγιου και του λαϊκού συμπλέγματος στην ίδια λέξη έχουμε να κάνουμε με το φαινόμενο που είναι γνωστό ως *fluctuation*.

Είναι φανερό ότι τόσο τα λόγια όσο και τα λαϊκά συμπλέγματα είναι εξίσου απαραίτητα στη σύγχρονη γλώσσα και ασκούν πολύ ουσιαστικές επικοινωνιακές λειτουργίες. Εξάλλου τα λόγια συμπλέγματα σχηματίζονται σύμφωνα με τους κανόνες που είδαμε ότι διέπουν το σχηματισμό συμφωνικών συμπλεγμάτων στη νέα ελληνική. Έτσι π.χ. και στα λόγια συμπλέγματα, όπως και στα λαϊκά, τα δύο σύμφωνα που τα συγκροτούν πρέπει να είναι ίδια ως προς την ηχηρότητα. Το μόνο σημείο στο οποίο οι δύο κατηγορίες συμπλεγμάτων διαφοροποιούνται είναι εκείνο που σχετίζεται με το χαρακτηριστικό της κλειστότητας: τα λόγια ευνοούν τους συνδυασμούς δύο κλειστών ή δύο τριβόμενων συμφώνων, ενώ τα λαϊκά δείχνουν προτίμηση στους συνδυασμούς ενός τριβόμενου με ένα κλειστό σύμφωνο.

Το γεγονός, τέλος, ότι λόγια και λαϊκή παράδοση στη γλώσσα συμβαδίζουν από την αρχαία κιώλας εποχή δε μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα αν υπήρξε κάποια περίοδος κατά την οποία η γλώσσα χρησιμοποιούσε μόνο λαϊκά συμπλέγματα. Αντίθετα, πρέπει μάλλον να δεχτούμε ότι λόγια και λαϊκά συμπλέγματα συνυπήρξαν σε όλη την πορεία της γλώσσας μέσα στο χρόνο. Έτσι συγχρονικά έχουμε να κάνουμε με μια διαμορφωμένη κατάσταση, την οποία πρέπει να αναλύσουμε με όρους συγχρονικούς. Θα οδηγηθούμε δηλ. στην εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων, αν παρατηρήσουμε προσεκτικά τη χρήση η οποία και μόνη προσδιορίζει το είδος των συμπλεγμάτων και τη συχνότητα με την οποία χρησιμοποιούνται.

Τρισυμφωνικά συμπλέγματα

Ο αριθμός των τρισυμφωνικών συμπλεγμάτων που δίνει ο Σετάτος (1974, 41-44) είναι 111. Παραθέτω αυτά τα συμπλέγματα με τα παραδείγματα, χωρίς όμως να δηλώνω, όπως κάνει ο Σετάτος, τους συλλαβικούς αρμούς ή να τα χαρακτηρίζω ως προς το αν είναι λόγια ή λαϊκά.

Συμπλέγματα: ptr, kpt, kpn, kpl, kpr, kts, ktr, kfr, kθl, kθr, kxr, kvl, kvr, ksp, kst, ksk, ksf, ksl, gvl, gvr, gδr, fpt, fps, fpn, fpl, fpr, ftr, fkt, fks, fkl, fkr, fθr, fxm, fxr, fst, fsx, xtr, xθr, vδr, vγm, vγn, vγl, vγr, vzm, vmn, spn, spl, spr, str, skt, skn, skl, skr, sfr, sθm, sθr, sxn, sxr, zvl, zmn, mps, mpl, mbd, mbz, mbn, mbl, mbr, mdz, mfr, mvl, myr, nts, nks, nkl, ndz, ndm, ndl, ndr, ngl, ngr, nθl, nθr, nxr, ndr, nγn, nγl, nγr, nsp, nst, nsk, nsf, nsl, lps, lpn, lts, ltr, lkt, lks, ldz, rps, rpn, rpl, rts, rtr, rkt, rks, rdz, rθm, rθr, rxl, nkt.

Παραδείγματα: διόπτρα, έκπτosi, εκpνοι, έκπλiσι, εκπρόσopos, buzuktsis, ektrofi, é-kfrasi, ékθlipsi, ekθρόnisi, ekxristianizmós, ékvlitos, ekvraxizmós, ekspermátosi, ékstasi, ekskafi, eksfenδonízo, ekslavizmós, egvlástisi, égvrazma, egδromí, efptóitos, efpsixia, é-fpnia, éfplastos, efprósitos, ráftra/eftrápelos, efktiki, áfksisi, éfklostos, éfkratos, éfθrafstos, afxmirós, éfxristos, efstoxia, éfsximos, rufixtra, exθrós, éndromo, epítevγma, evγnomonó, évγlotos, évγramos, énavzma, evmnimónestos, díspnia, splina, áspros, ástra/prostrívi, prósktitos, sknipa, sklirós/prósklisi, skrásas/diskrasia, sfrayizo, isθmós, disθrafstos, isxnós, esxrós, prozvlíménos, dizmnimónestos, lámpsi, komplé, pémbdos, émbzixos, émbnefsi, emblokí, embρός, xaramdzis, émfraγma, émvlima, emvrónditos, pasiéntsa, kónkses, konklávio, veléndza, síndmisi, andló, ándras, énglisi, síngrisi, sínθlivo, enθρόnisi, énxromos, anδrikós, sínγnostós, enγlifí, enγráfο, ensprónδilos, énstasi, enskipto, énsferos, panslavizmós, períθalpsi, stílpnós, káltsa, fíltro, θelktikós, élksi, goldzis, éterpsa, terpná, iperplithizmós, vúrtsa, ipertrofía, iparktós, iparksi, fanardzis, porθmós, áθro, iperchlorigria, átenktos.

Ο Μ. Σετάτος παραθέτει τα συμπλέγματα κατά το πρώτο, κατά το δεύτερο και κατά το τρίτο σύμφωνο του συμπλέγματος. Αυτό επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι δεν εμφανίζονται ως α' μέλη ενός τρισυμφωνικού συμπλέγματος τα σύμφωνα t, b, d, θ, δ και γ, ως β' μέλη τα n, l, r και ως γ' μέλη τα b, g, θ, v, δ και γ.

Από τα 111 συνολικά τρισυμφωνικά συμπλέγματα μόνο τα επτά: skn, skl, skr, spl, spr, str, sfr είναι και αρχικά, ενώ τα υπόλοιπα απαντούν μόνο στο εσωτερικό της λέξης. Στην περίπτωση των αρχικών το πρώτο σύμφωνο είναι πάντοτε το s, το τρίτο ένα από τα ένηχα n, l, r, με προτίμηση στο r και, τέλος, το μεσαίο είναι πάντοτε φρακτικό, κατά προτίμηση κλειστό.

Εξάλλου από τα 111 συμπλέγματα, τα περισσότερα εμφανίζονται στο εσωτερικό σύνθετων λέξεων και προκύπτουν από τη συνάντηση του τελικού συμφώνου (n, s, k, f, v, r) ενός λόγιου αχώριστου μόριου (εν-, εκ-, προσ-, υπερ-, ευ-, δυσ-) με το αρχικό δισυμφωνικό σύμπλεγμα της λέξης που αποτελεί το β' συνθετικό, ενώ τα υπόλοιπα στην πλειονότητά τους περιέχουν όριο μορφήματος και απαρτίζονται από το ή τα τελικά σύμφωνα ενός θέματος και το ή τα αρχικά σύμφωνα μιας κατάληξης (βλ. παραδείγματα).

Στα τρισυμφωνικά συμπλέγματα το μεσαίο σύμφωνο είναι απαραίτητα φρακτικό και σπάνια m (πβ. evmnimónestos, dizmnimónestos). Το ένα από τα ακραία σύμφωνα πρέπει να είναι ένηχο. Μόνο δεκατρία συμπλέγματα υπάρχουν όπου και τα τρία σύμφωνα είναι φρακτικά.

Αν τα δύο πρώτα σύμφωνα του συμπλέγματος είναι φρακτικά, θα είναι και τα δύο άηχα ή και τα δύο ηχηρά (πβ. και δισυμφωνικά συμπλέγματα φρακτικό + φρακτικό).

Αν το πρώτο σύμφωνο του συμπλέγματος είναι έρρινο, συνήθως αφομοιώνεται ως προς τον τόπο άρθρωσης από το φρακτικό που ακολουθεί και αν αυτό το τελευταίο είναι άηχο κλειστό, ηχηροποιείται από το έρρινο (βλ. παραδείγματα). Αυτή όμως η ηχηροποίηση δε γίνεται πάντα, αν το τρίτο σύμφωνο του συμπλέγματος είναι άηχο. Πβ. sim-bzifizipós αλλά lámpsi, émpsixos (και κατά Σετάτο émbzixos).

Τέλος, όπως παρατηρεί ο Σετάτος (1974, 44), τα λόγια τρισυμφωνικά συμπλέγματα «άποτελούν άνοικτό σύστημα, γιατί είναι δυνατοί νέοι σχηματισμοί συνθέτων ή χρήση άρχαίων λέξεων, και συχνά παρουσιάζουν ποικιλία προφοράς κατά τό ρυθμό όμιλίας, τήν έμφαση κτλ., όπως και τά Ξ (ένα) δάνεια στό στόμα γλωσσομαθών».

Αγαθοκλής Χααραλαμπόπουλος
Τομέας Γλωσσολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Efstathiadis, S. 1974: *Greek and english phonology: A comparative investigation*. Θεσσαλονίκη.
- Greenberg, J. H. 1978: «Some generalizations concerning initial and final consonant clusters». Στο J. H. Greenberg (ed.), *Universals of human language. Vol. 2. Phonology*, Stanford, California.
- Μπαμπινιώτης, Γ. Δ. 1972: *Τό ρήμα τής ελληνικής. Δομικά εξέλιξεις και συστηματοποιήσις του ρήματος τής ελληνικής (άρχαιάς και νέας)*. Άθήναι.
- Σακελλαριάδης, Γ. Χ. 1986: «Συμφωνικά συμπλέγματα στην αρχή των λέξεων της δημοτικής». *Γλώσσα* 10, Αθήνα.
- Setatos, M. 1969: *Phonological problems of Modern Greek koine*. Thessalonike.
- Σετάτος, Μ. 1974: *Φωνολογία τής κοινής νεοελληνικής*. Άθήνα: Παπαζήσης.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1941: *Νεοελληνική Γραμματική (τής Δημοτικής)*. Άθήναι.
- Troubetzkoy, N. S. 1949: *Principes de phonologie*. Paris: Klincksieck.